

Holwerd aan Zee

Licht aan het einde van de tunnel der krimp?

Een evaluerend onderzoek naar de invloed van het project 'Holwerd aan Zee' op de 'sense of place' van bewoners van het dorp Holwerd.

Jildau de Wit (S2996227)
Bachelorscriptie Human Geography & Urban and Regional Planning
Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Scriptiebegeleider: B. Boumans

Colofon

Bachelor thesis

Titel: Holwerd aan Zee – Licht aan het einde van de tunnel der krimp?
Subtitel: Een evaluerend onderzoek naar het project 'Holwerd aan Zee' op de 'sense of place' van bewoners van het dorp Holwerd.

Illustratie voorblad: Lonely Planet, 2019.

Auteur: Jildau de Wit
j.r.de.wit.2@student.rug.nl

Studentennummer: S2996227

Universiteit: Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Studie: B.S. Human Geography & Urban and Regional Planning
Begeleider: B. Boumans

Place: Groningen

Datum: 11 juni 2019

“Trots dat ik hier woon. Waar een KLEIN dorp GROOT kan denken”.

“Biedt kansen, maar moet allemaal nog...”

“Goed voor het toerisme, maar niet voor de bewoners zelf; aan Friesland moet je niet te veel veranderen”.

“Trots op de mannen!”

“Eerst zien, dan geloven!”

“Tige grutsk op it doarp!”

“Dromen, denken, doen”.

Samenvatting

Holwerd, een klein terpendorpje in het uiterst noordelijke puntje van de provincie Friesland. Net als veel andere uithoeken in het land in de ban van demografische- en economische krimp. Maar in tegenstelling tot veel andere soortgelijke regio's, zijn er grote plannen voor dit dorp. Waar boeren momenteel nog met trekkers hun land bewerken, varen over enkele jaren pleziervaartuijges. Een letterlijke doorbraak in de dijk moet ervoor zorgen dat Holwerd weer aan de Waddenzee komt te liggen; net als vroeger. Er zal een uniek brakwaternatuurgebied ontstaan met vele kansen voor flora en fauna, maar ook voor toerisme. Laatstgenoemde is een belangrijk aspect: het hoofddoel is om Holwerd uit de negatieve vicieuze cirkel van krimp en economische misère te trekken.

Het doel van dit onderzoek is door middel van zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek te achterhalen of de plannen voor Holwerd aan Zee ook invloed hebben gehad op de verbondenheid die bewoners met het dorp voelen. Hiervoor is de volgende onderzoeksvraag opgesteld: *In hoeverre heeft het project Holwerd aan Zee de 'sense of place' die bewoners van het dorp Holwerd ervaren beïnvloedt?* Gedurende deze scriptie zal het begrip 'sense of place' worden opgevat als de mate van verbondenheid dat een individu ervaart met een bepaalde omgeving.

Uit de resultaten afkomstig uit enquêtes, gesprekken en bestaande literatuur, bleek dat inwoners inderdaad een toename in sense of place ervaren. Er heerst een groter gevoel van trots en verbondenheid met het dorp onder bewoners. Eventueel vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de mogelijk aanvullende factoren die ook invloed hebben op een toename in sense of place in Holwerd.

Inhoudsopgave

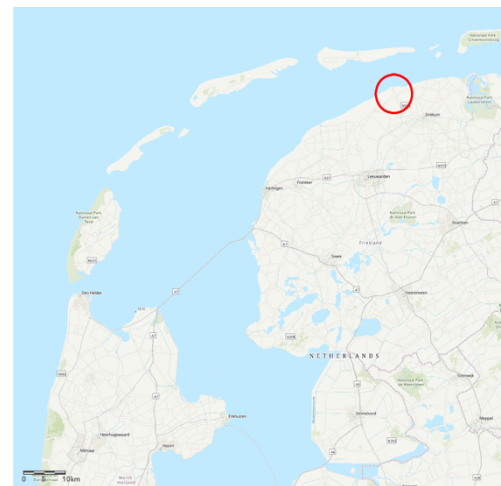
1. Inleiding	6
1.1 Aanleiding	6
1.2 Relevantie en Probleemstelling	7
1.3 Leeswijzer	7
2. Theoretisch kader	8
2.1 Holwerd aan Zee	8
2.1.1 Aanleiding tot het plan	8
2.1.2 Inhoud van het plan	9
2.2 Sense of place	10
2.3 Hypotheses	11
3. Methodologie	13
3.1 Methode	13
3.2 Doelgroep	13
3.3 Data verzameling	13
3.4 Data-analyse	13
3.5 Ethische overwegingen	14
4. Resultaten	15
4.1 Eerste indrukken	16
4.2 Bewustzijn bewoners	17
4.3 De invloed van het aantal jaren woonachtig in Holwerd op de op sense of place	19
4.4 Een toename in gevoel van verbondenheid met het dorp	20
4.5 De invloed van Holwerd aan Zee op het verhuisgedrag	21
5. Conclusie	22
5.1 Reflectie	23
6. Literatuurlijst	24
7. Bijlages	27
8.1 Enquête sense of place & Holwerd aan Zee	27
8.2 Output SPSS Enkelvoudige Lineaire Regressie	31
8.3 Output SPSS Meervoudige Lineaire Regressie	32
8.4 Output SPSS t-toets voor gepaarde waarnemingen	33

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Stille straten, leegstand en verpaupering van het algemeen straatbeeld. Verschillende ontwikkelingen die het dorp Holwerd, gesitueerd in het noordelijkste puntje van de provincie Friesland, de afgelopen decennia karakteriseren. Een historisch terpendorp; vroeger profiterend en florerend van de levendige handelscultuur door de strategische ligging: de verbintenis tussen de Waddenzee en het Friese achterland. Tegenwoordig het toonbeeld van krimp (Van den Berg, 2019, Freriks, 2016). Van de levendige handelsgemeenschap die het dorp vroeger kenmerkte is hedendaags nog maar weinig over: de krimp leidt tot lege plekken in de historische dorpskern en dit wordt verergerd door het gebrek aan economische centra in de nabije omgeving (SER, 2010). Er was weinig toekomstperspectief voor Holwerd: naast een verminderde leefbaarheid en het verdwijnen van verscheidene voorzieningen leek bevolkingskrimp het grootste probleem. Tussen 2003 en 2008 nam het aantal bewoners met 8% af (Van Schijndel & Rutherglen, 2010). Populatiekrimp brengt ook leegstand met zich mee; op het dieptepunt stonden 100 van de 680 huizen te koop (Van den Berg, 2019).

*Figuur 1: Ligging Holwerd.
Bron: auteur (2019).*

De negatieve vicieuze cirkel die het Friese dorp al verscheidene jaren domineert, is niet onopgemerkt gebleven bij de bewoners. Met eigen ogen zagen ze hoe jongeren, hoger opgeleiden en voorzieningen uit het dorp verdwenen en Holwerd het toonbeeld werd van vergrijzing en leegstand. Zo ook Hessel Hiddema, Marco Verbeek, Theo Broersma en Jan Zijlstra: sinds 2014 vormen ze gezamenlijk de werkgroep 'Holwerd aan Zee'. Het negatieve toekomstperspectief heeft plaats gemaakt voor een opgetogen- en verwachtingsvolle spanning die als een onzichtbare deken over het dorp hangt. Een gecontroleerde dijkdoorbraak die het Friese achterland weer verbindt met de Waddenzee moet de oplossing zijn om de krimp tegen te gaan (Holwerd aan Zee, 2019). Holwerd moet sociaal- en economisch weer aantrekkelijk worden voor zowel buitenstaanders als inwoners. Het geplande natuurgebied moet de interesse van potentiële toeristen aanwakkeren. Daarnaast moeten bewoners weer met plezier en trots in eigen dorp kunnen wonen. Het beeld van achterstandsgebied moet veranderen.

Na vijf jaren van overleg, lobbyen en vergaderen lijkt het er dan nu toch echt op dat het omliggende landschap van het dorp in de nabije toekomst ingrijpend zal veranderen. Concrete ingrepen zijn er nog niet geweest; het project bestaat slechts nog op papier, maar er zijn al wel verscheidene veranderingen merkbaar. Waar er enkele jaren terug nog 100 huizen te koop stonden, zijn het er nu nog maar een handjevol (Van den Berg, 2019). Ook hebben enkele dappere ondernemers een winkel geopend, en heeft het Amelander Veerhuis, een horecagelegenheid die jarenlang het symbool van vergane glorie was, een flinke verbouwing ondergaan en daarmee een prominentere plek ingenomen in de samenleving (Miedema, 2018). Het begin is er, mensen lijken zich weer meer verbonden te voelen met het dorp. Vanuit de bevolking is het draagvlak groot: de negatieve sfeer heeft plaats gemaakt voor nieuwe dynamiek en inwoners zien weer perspectief voor de toekomst (Van den Berg, 2019).

1.2 Relevantie en Probleemstelling

Gezien de ingrijpende veranderingen die Holwerd en haar omgeving de komende jaren waarschijnlijk zullen ondergaan, is het project een populair onderwerp van onderzoek de laatste jaren. Vaak wordt hierbij gekeken naar de haalbaarheid van het plan of naar de technische aspecten. Er is echter vrij weinig bekend over de meningen en visies van de inwoners van het dorp. De projectgroep zelf en de vele kranten- en nieuwsartikelen spreken vooral van een grote betrokkenheid, positieve instelling en maximaal draagvlak vanuit de bewoners (Holwerd aan Zee, 2019; DLG, 2015). Deze positieve instelling omtrent de nieuwe ontwikkelingen vormt echter een groot contrast met de krantenkoppen van enkele jaren terug, waarin Holwerd en de begrippen 'krimp' en 'leegstand' onlosmakelijk met elkaar verbonden waren (Ibid). Het doel van dit onderzoek is dan ook om te achterhalen in hoeverre het project Holwerd aan Zee de sense of place die bewoners van het dorp Holwerd ervaren tot dusver heeft versterkt. Sense of place is een complex begrip, maar kan worden opgevat als de emotionele binding die een individu met een bepaalde omgeving ervaart (Jackson, 1994; Jorgensen et al., 2006). De volgende onderzoeksvraag zal hierbij leidend zijn:

In hoeverre heeft het project Holwerd aan Zee de 'sense of place' die bewoners van het dorp Holwerd ervaren beïnvloed?

De onderzoeksvraag zal worden beantwoord met behulp van de uitkomsten van de verschillende hypothesen die in §2.4 zullen worden geïntroduceerd.

1.3 Leeswijzer

Gezien de auteur het project al vanaf het begin op de voet volgt en daardoor over veel voorkennis beschikt, is er voor gekozen om af te wijken van het standaard protocol. In plaats van het opstellen van verscheidene deelvragen, is er voor gekozen om op basis van bestaande kennis en vooronderzoek hypothesen op te stellen. Mede door de voorkennis was al duidelijk dat inwoners inderdaad de nodige veranderingen in het dorp waarnemen. Deelvragen leken daardoor niet erg relevant, gezien het onderzoek al gestart werd met de nodige verwachtingen. Dit onderzoek was een uitstekende manier om de bestaande kennis te verdiepen en zo echt een bijdrage te kunnen leveren aan het bewustzijn van de betrokken organisaties en personen.

2. Theoretisch kader

2.1 Holwerd aan Zee

2.1.1 Aanleiding tot het plan

Verscheidene factoren, zoals het verdwijnen van voorzieningen, vergrijzing, ontgroening en de daarbij behorende braindrain hebben de afgelopen jaren voor een grote bevolkingskrimp gezorgd in Holwerd (Holwerd aan Zee, 2019). Deze vicieuze cirkel heeft veel negatieve invloed gehad op de leefbaarheid van Holwerd (Warringa et al., 2018). In deze scriptie wordt onder leefbaarheid de mate waarin de fysieke en sociale leefomgeving passen bij de individuele eisen en verlangens verstaan (Pacione, 1990; Leidelmijer et al., 2008). Deze paragraaf bespreekt bondig de meest frequente oorzaken die bevolkingskrimp en daarmee een afname in de leefbaarheid in gang hebben gezet.

Holwerd is deel van de negen regio's in Nederland die zijn aangewezen als krimpgebied (Rijksoverheid, 2019a). Er is sprake van een krimpregio wanneer het aantal huishoudens en het bevolkingsaantal structureel krimpt in meerdere buurgemeenten (Cörvers, 2014). Het grote probleem van krimp is dat het vaak leidt tot een neerwaartse spiraal van elkaar versterkende ontwikkelingen op sociaal, economisch en fysiek vlak wat een afname in de leefbaarheid als resultaat heeft (Warringa et al., 2018; Holwerd aan Zee, 2019). De meest frequente problemen in Holwerd en de andere krimpregieden zijn onder andere vergrijzing, ontgroening, braindrain, verpaupering en het verdwijnen van voorzieningen. Deze consequenties hebben grofweg drie hoofdoorzaken. Allereerst worden er minder kinderen geboren. Daarnaast verhuizen gezinnen met kinderen, jongeren en hoogopgeleiden vaak naar grotere steden (Rijksoverheid, 2019b). Krimpregio's hebben deze laatste groep vaak weinig te bieden (Warringa et al., 2018). Het gevolg van deze migratie naar de stad is een vaak negatieve impact op de leefbaarheid van de regio (Kaal, 2011).

De afgelopen decennia zijn er talloze plannen en visies ontwikkeld om de regio Noordoost-Friesland uit de negatieve cirkel te halen. Het merendeel is echter onderin een la beland waardoor de krimp steeds meer vat kreeg (Holwerd aan Zee, 2019). Het toekomstbeeld van de regio zag er slecht uit. In de periode 2003-2008 nam het aantal bewoners van Holwerd met 8% af (Van Schijndel & Rutherglen, 2010) en tot aan 2050 wordt zelfs een daling van 19,5% verwacht (Warringa et al., 2018). Vanaf 2020 zullen de bevolkingsgroepen in de leeftijdscategorie van 45-70 jaar een dominante positie innemen terwijl er een relatieve en absolute afname is in de leeftijdscategorie 20-35 jaar (Van Schijndel & Rutherglen, 2010). Het grote probleem van krimp zijn de hoge kosten op lange termijn. Uit het rapport *Aanvalsplan krimp Holwerd* van Van Schijndel & Rutherglen (2010) blijkt dat wanneer er geen extra maatregelen zouden worden genomen in de periode 2010-2030 om bovengenoemde problemen aan te pakken, er 23 miljoen euro aan waarde verloren zou gaan in de regio. De kosten zitten hier met name in de afname van ruimtelijke kwaliteit, toeristische en dagelijkse bestedingen en door de leegstaande woningen. In 2010 was de verwachting dat er een overschot van circa 150 woningen zou ontstaan (Ibid.) terwijl Holwerd destijds slechts 680 woningen telde (CBS, 2011). Er moest dus iets gebeuren om de toekomst van het dorp te kunnen garanderen. Daarom is in 2014 de werkgroep 'Holwerd aan Zee' opgericht. Het doel en de inhoud van het plan worden in de eerstvolgende paragraaf toegelicht.

2.1.2 Inhoud van het plan

Het gevoel van gemeenschap, dat juist zo belangrijk is voor rurale gebieden die te maken hebben met bevolkingskrimp (Kaal, 2011) leek te ontbreken in Holwerd. Het is dus vrij opmerkelijk dat Holwerd aan Zee een project is dat vanuit de samenleving zelf is opgericht; een zogenaamde bottom-up approach. Dit houdt in dat lokale problemen door lokale belanghebbenden zelf worden aangepakt (Koontz & Newig, 2014). Vaak heeft een bottom-up beleid meer succes dan het traditionele top-down beleid waarbij de overheid verantwoordelijk is (Krauss, 2005). Het hoofddoel van het project is het versterken van de leefbaarheid en de sociaaleconomische betekenis van Holwerd om zo weer een toekomst voor het dorp te genereren (Rijksoverheid, 2019c). Volgens de werkgroep is een gecontroleerde dijkdoorbraak de oplossing om de negatieve vicieuze cirkel te doorbreken en zodoende van Holwerd een bestemming te maken in plaats van een doorvoerhaven (Van den Berg, 2019).

Zoals te zien is in figuur 3, ligt het dorp momenteel drie kilometer van zee af. Momenteel is dit nog een regio waar kwelders en weilanden het landschap domineren. Het plan is om een opening te creëren in de zeedijk en zodanig de open verbinding tussen het zoete water van de provincie- en het zoute water van de Waddenzee weer te herstellen (Rijksoverheid, 2019c). Door deze open verbinding zal een uniek natuurgebied ontstaan met veelzijdige flora en fauna. Het hoofddoel is echter het stimuleren van de lokale economie, toerisme en werkgelegenheid. Naast natuurliefhebbers kunnen ook watersportliefhebbers hun hart ophalen door nieuwe kansen voor de pleziervaart en andere watersportfaciliteiten (Ibid.). Een kansrijke doelgroep zijn Nederlandse (Randstedelijke) en Duitse cultuurtoeristen die de Wadden op een unieke manier willen beleven (Warringa et al., 2018). Verwacht wordt dat deze groei in toerisme een gunstig effect zal hebben op de lokale economie. Een toename in voorzieningen en de arbeidsvraag zal positieve welvaartseffecten als gevolg hebben (Ibid.). Een concept van het plan is te zien in figuur 2.

Figuur 2: Conceptversie van Holwerd aan Zee. Bron: de Volkskrant, 16-02-2019.

Figuur 3: Luchtfoto van Holwerd, huidige situatie. Bron: Meindert van Dijk (2016).

2.2 Sense of place

Net als geuren en muziek kunnen plaatsen ook bepaalde gevoelens bij ons oproepen. Vooral de plekken waar een individu een sterk positieve of negatieve ervaring of herinnering heeft, roepen een sterk, maar ondefinieerbaar gevoel op. In positieve zin is dit vaak een fijn gevoel, waardoor we graag op een plek zijn, of er graag naar terug willen keren (Jackson, 1994). Een heldere verklaring welke aspecten dit gevoel van sense of place precies oproepen is er vrijwel niet (Hidalgo & Hernandez, 2001). De vorming van sense of place is namelijk een dynamisch proces. Dit betekent dat het ontwikkelen van dit gevoel niet een momentopname betreft maar een aaneenschakeling van meerdere momenten (Manzo, 2003). Elk individu heeft zijn eigen geschiedenis en belevingswereld, waardoor iedereen ook een andere sense of place ervaart (Jacobs, 2006).

Er is nog meer onduidelijkheid omtrent het begrip sense of place. Een correcte vertaling ervan bestaat namelijk niet, omdat het een multidimensionaal concept betreft (Beidler & Morison, 2015). In de literatuur is de definitie enorm veelzijdig. Shamai (1991) spreekt over sense of place als een bundel van betekenissen, symbolen en kwaliteiten dat een individu of een groep associeert met een bepaalde plaats. Eisenhauer et al. (2000) en Altman & Low (1992) spreken van de innige en emotionele band die een individu ervaart met een bepaalde omgeving.

Waar echter wel overeenstemming in te vinden is, is het feit dat het begrip een goede basis vormt om de relatie tussen mens en plaats beter te begrijpen (Lin & Lockwood, 2014). Mensen zijn continu bezig om hun omgeving van een bepaalde betekenis te voorzien. Deze betekenis weerspiegelt hun sociale en culturele ervaringen en belevenissen (Eisenhauer et al., 2000). Sense of place is dus een proces, wat kan toe- of afnemen over tijd. Daarbij kan het zich richten op zowel het verleden, het heden als de toekomst (Jaspers, 2012). Het gevoel van sense of place kan worden versterkt door positieve emoties, zoals reuring en opwinding (Loureiro, 2014). Gegeven de informatie in §2.1 is er dus zeker een kans dat Holwerd aan Zee dit algemene gevoel zou kunnen versterken. Gedurende deze scriptie zal het begrip 'sense of place' worden opgevat als **de mate van verbondenheid dat een individu ervaart met een bepaalde omgeving.**

2.3 Hypotheses

De onderliggende verwachting van dit onderzoek is dat er, dankzij de plannen voor Holwerd aan Zee, sprake is van een toename in de sense of place die inwoners van Holwerd ervaren. Omdat sense of place op zichzelf een lastig te meten begrip is, is ervoor gekozen om deze factor te meten met behulp van vier andere hypotheses. De uitkomst van dit onderzoek; of er inderdaad sprake is van een toename in sense of place, zal worden gebaseerd op de uitkomsten van deze volgende stellingen:

1. Inwoners zijn zich bewust van de optredende veranderingen, en zien met eigen ogen de ontwikkelingen in het dorp.

Verschillende bronnen beamen dat het project nu al een zekere impact heeft op de bewoners. Ze worden aangestoken door de plannen en daarbij ontstaat er een dynamiek die voor verbondenheid en 'mienskip' zorgt (2doc, 2019; Sitalsing, 2015). Daarnaast kwam uit gesprekken met enkele familieleden van de auteur, voorafgaand aan het daadwerkelijke onderzoek, naar voren dat er sprake is van een betere sfeer in het dorp, en een afname in het woningaanbod. Op basis van deze bestaande bronnen en voorkennis, luidt de eerste hypothese dat bewoners zich inderdaad bewust zijn van veranderingen en ontwikkelingen in het dorp.

2. Er is een verband tussen het aantal jaren dat een inwoner in Holwerd woont en de intensiteit van de sense of place.

Zoals te lezen in paragraaf 2.2 stelt Hay (1998) dat de kans groter is dat iemand een sterke sense of place met een gebied ervaart als deze persoon in de desbetreffende plaats is opgegroeid of er al jaren woont. Dit is een interessant aspect voor dit onderzoek, aangezien mensen die al een flink aantal jaren in Holwerd wonen de veranderingen die het project Holwerd aan Zee reeds teweeg heeft gebracht waarschijnlijk bewust(er) hebben meegemaakt.

3. Het project Holwerd aan Zee heeft de leefbaarheid van Holwerd positief versterkt en indirect daarmee het gevoel van verbondenheid met het dorp die bewoners ervaren.

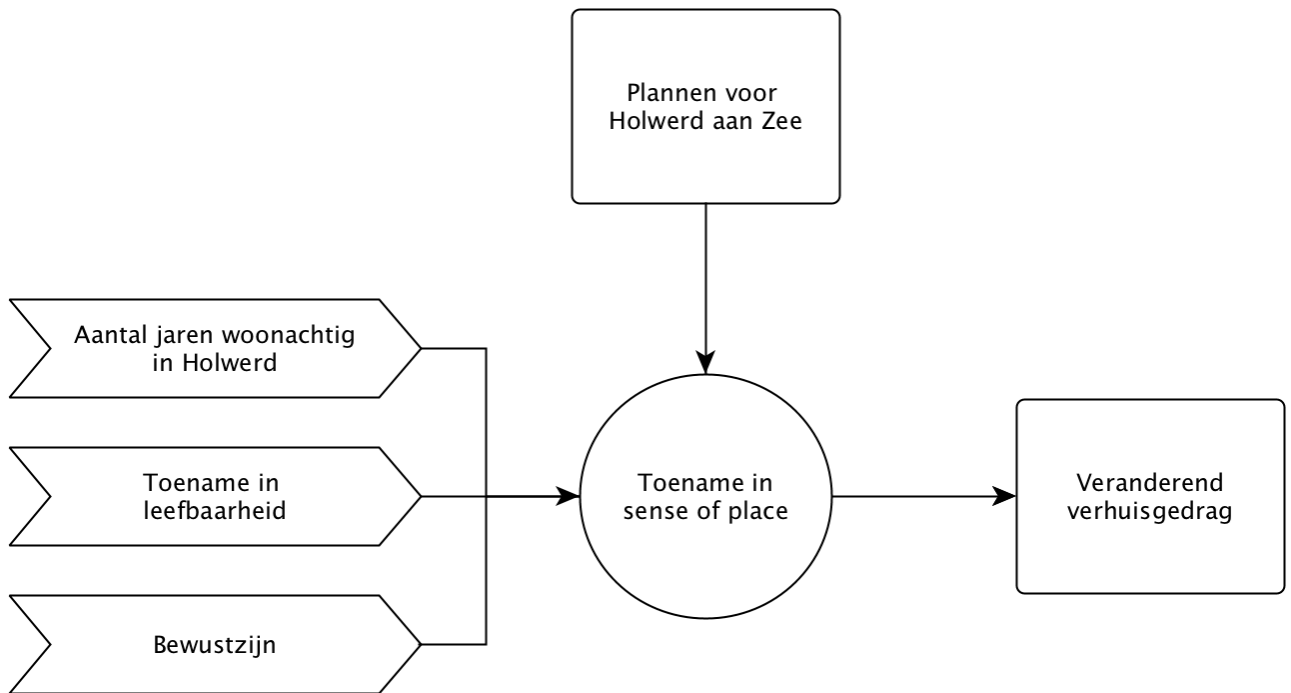
Gezien de voorkennis van de auteur ligt in lijn der verwachting dat er sprake is van een toenemende leefbaarheid in het dorp, en een toename in gevoelens van verbondenheid. De aanleg van een meer zal leiden tot een verbeterde kwaliteit van de leefomgeving en meer recreatiemogelijkheden. (Warringa et al, 2018). Natuur, recreatie en een mooi uitzicht kunnen leiden tot een verhoging van het woongenot en de leefbaarheid (Ibid). Tevens kan Holwerd aan Zee de negatieve krimp-spiraal; leegstand en het verdwijnen van voorzieningen tegengaan (Holwerd aan Zee, 2019). Naar verwachting zullen deze ontwikkelingen leiden tot een ruimtelijke kwaliteitsimpuls, en een versterkt gevoel van sense of place.

4. De plannen voor Holwerd aan Zee hebben er tot nu toe voor gezorgd dat inwoners minder geneigd zijn om te verhuizen naar een andere plek.

De woningmarkt is in enkele jaren tijd flink veranderd. Vijf jaar geleden stonden op het hoogtepunt honderd huizen te koop in Holwerd terwijl het er nu nog een handjevol zijn (Van den Berg, 2019). Daarbij kiezen jongeren en starters er vaker voor om in hun geboortedorp te blijven wonen. Een groot contrast met vijf jaar geleden, toen deze doelgroep massaal vertrok uit de regio. Ook kiezen verscheidene

bewoners er steeds vaker voor om een pand op te kopen en geschikt te maken voor de verhuur (Ibid). Deze feiten doen vermoeden dat inwoners minder snel ervoor kiezen om uit Holwerd te vertrekken. Of Holwerd aan Zee verantwoordelijk is voor deze veranderingen zal worden besproken in §4.5.

Bovenstaande hypothesen zijn weergegeven in onderstaand conceptueel model:

Figuur 4: Conceptueel model. Bron: auteur (2019).

3. Methodologie

3.1 Methode

Het onderzoek is met name kwalitatief van aard: er is gebruik gemaakt van een enquête omdat dit een effectieve en snelle methode is om inzicht te krijgen in de meningen van een grote groep respondenten (McLafferty, 2010). Er is echter wel voor gekozen om een open, kwalitatieve vraag toe te voegen om eventuele (waardevolle) additionele informatie niet mis te lopen. De respondent werd gevraagd om drie gedachten/emoties te noteren die opkwamen bij het denken aan Holwerd aan Zee. Zoals verwacht waren deze antwoorden meestal erg nuttig omdat veel respondenten, in plaats van drie woorden te noteren, vaak uitgebreid hun visie op het plan beschreven.

3.2 Doelgroep

Dit onderzoek is alleen geïnteresseerd in de inwoners van Holwerd. De eerste vraag: 'Bent u momenteel woonachtig in Holwerd' zal daarom onbruikbare data voorkomen. Om de juiste resultaten te verkrijgen is het van belang dat een groot deel van de ondervraagden minstens vijf jaar in Holwerd woont. Ten eerste is de kans groter dat de ondervraagde ontwikkelingen op gebied van leefbaarheid bewust(er) heeft meegemaakt als deze langer dan vijf jaar in Holwerd woont. Ten tweede is de kans groter dat een inwoner een sterk gevoel van sense of place ervaart als deze in het dorp is opgegroeid of er al jaren woont (Hay, 1998).

3.3 Data verzameling

Voor het verzamelen van de kwantitatieve data is gebruik gemaakt van zowel digitale als geprinte vragenlijsten. Er is gekozen voor beide methodes aangezien digitale enquêtes makkelijker te verwerken zijn, maar vaak minder toegankelijk zijn voor de oudere leeftijdsgroepen. Aangezien Holwerd relatief vergrijsd is, zijn de senioren wel een belangrijke groep om mee te nemen in het onderzoek. De digitale enquête is gepubliceerd op de website van Holwerd en heeft het meeste respons opgeleverd. Een ander deel is via de mail rondgestuurd aan- en door verschillende inwoners. Om een convenience sample te voorkomen zijn de enquêtes op papier op twee verschillende dagen en op verschillende plekken afgenomen. Op een zaterdagmiddag bij de supermarkt en op een donderdagavond bij multifunctioneel centrum 'de Ynset'. Beide plekken trokken een relatief groot- en gemêleerd publiek.

3.4 Data-analyse

Door middel van de hypothesen die zijn opgesteld aan de hand van secundaire data in paragraaf 2.4 is getracht antwoord te geven op de centrale onderzoeksvraag '*In hoeverre heeft het project Holwerd aan Zee de 'sense of place' die bewoners van het dorp Holwerd ervaren beïnvloedt?*' De hypothesen zijn beantwoord met behulp van enquêteresultaten, en door middel van statistische toetsen. Om uitspraak te kunnen doen of het aantal jaren dat een persoon woonachtig is in Holwerd van invloed is op de mate van verbondenheid, is gebruik gemaakt van enkelvoudige lineaire regressie. Met behulp van een t-toets voor gepaarde waarnemingen kon worden nagegaan of er sprake is van een toename in de verbondenheid met het dorp.

De enquête, die terug te vinden is in bijlage 1, bestaat uit open en gesloten vragen en stellingen. De eerste vragen geven inzicht in de demografische kenmerken en persoonlijke gegevens van de ondervraagde. Een aantal open vragen moet inzicht geven in de relatie die de ondervraagde heeft met het dorp Holwerd. Vervolgens worden er enkele stellingen geïntroduceerd waarbij de respondent op een schaal van vijf (zeer mee oneens – oneens – neutraal – eens – zeer eens) moet aangeven in hoeverre hij of zij het ermee eens is of niet. Deze methode van Rijnks en Strijker (2012) zorgt ervoor dat de data achteraf makkelijker en efficiënter verwerkt kan worden.

3.5 Ethische overwegingen

Gezien het feit dat de auteur verscheidene connecties heeft in Holwerd, was het van belang om de validiteit en betrouwbaarheid van het onderzoek in acht te houden. Het zijn van een 'insider' kan de neutraliteit jegens het onderwerp namelijk in gevaar brengen doordat er een grotere kans is op vooringenomenheid. Dit kan de onderzoeker vooraf een bepaalde kant op sturen (Dwyer & Buckle, 2009). Dit is getracht te voorkomen door bij zowel het kwantitatieve- als het kwalitatieve deel de focus te leggen op 'onbekenden'. Zodoende was er een grotere kans om verfrissende inzichten te krijgen. Tevens werd zo voorkomen dat er een situatie optreedt waarin een bekende de auteur zo graag wil helpen dat deze de werkelijkheid mooier afschildert (Scholl & Olivier, 2014).

4. Resultaten

De resultaten van dit onderzoek zijn gebaseerd op 89 bruikbare enquêtes. De respondenten bestaan uit 51 vrouwen (57,3%) en 38 mannen (42,7%). Afgaande op de meest recente cijfers van het CBS, telt Holwerd (inclusief verspreide huizen) 2275 inwoners (CBS, 2018). Dit betekent dat ruim 3,9% van de bewoners direct betrokken is geweest in dit onderzoek.

De gemiddelde leeftijd van de ondervraagden is 49 jaar, variërend in een leeftijdsklasse van 15 tot 82 jaar. Gemiddeld woont de ondervraagde zo'n 26 jaar in Holwerd.

Van de ondervraagden beaamt 74,2% dat er minder huizen in hun straat te koop staan dan tien jaar geleden. Dit is een interessant gegeven gezien Holwerd aan Zee zijn oorsprong vindt in de periode die in het teken staat van de economische crisis. Het is daardoor lastig om te zeggen of de grote leegstand, en anderzijds de enorm snelle afname in leegstand, te wijten is aan krimp en Holwerd aan Zee, of aan de invloeden van de economische crisis.

Opvallend zijn de cijfers in figuur 5. Volgens Jan Zijlstra, mede-initiatiefnemer van Holwerd aan Zee, stonden er in 2012 op het hoogtepunt 100 van de 680 huizen te koop (Van den Berg, 2019; CBS, 2019a). Dit houdt in dat destijds 14,71% van de huizen te koop stond. Een snelle rekensom leert dat dit een verschil van 11,67% is met het landelijk gemiddelde. Dit houdt in dat er Holwerd relatief veel meer huizen te koop stonden dan gemiddeld gezien in de rest van Nederland. Dit grote verschil zou kunnen worden verklaard door het feit dat Holwerd tot de negen krimpgebieden in Nederland behoort (Rijksoverheid, 2019a).

	Totaalaantal woningen 2012	Totale woningaanbod 2012	Te koop in procenten, 2012	Totaalaantal woningen 2019	Totale woningaanbod april 2019	Te koop in procenten, 2019
Landelijk	7.266.295	221.176	3,04%	7.830.417	61.787	0,79%
Holwerd	680	100*	14,71%	686	9	1,31%

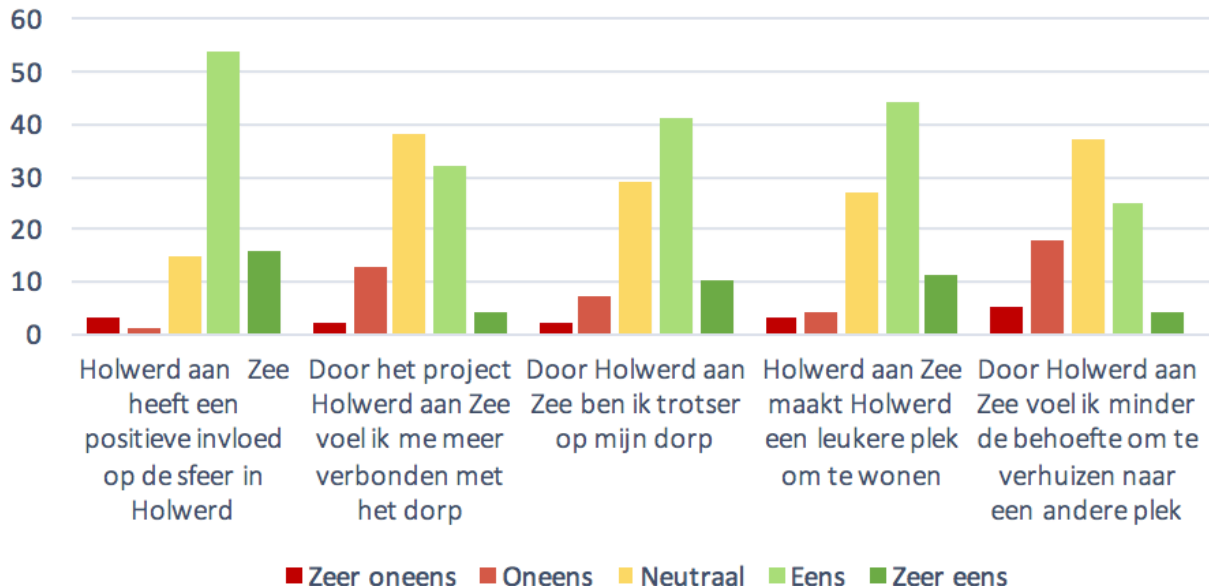
*Gebaseerd op uitspraak Jan Zijlstra (Van den Berg, 2019). Statistische data ontbrak.

Figuur 5: Landelijke- en lokale cijfers van de woningmarkt in 2012 en 2019. Bronnen: Van den Berg (2019), CBS (2014, 2019a, 2019b) & Huizenzoeker (2019a, 2019b).

Zeven jaar later, in april 2019, worden slechts negen huizen uit het dorp aangeboden op Funda (Funda, 2019). Deze 9 huizen vormen nog slechts 1,31% van het totaal, en ligt daarmee niet ver af van het landelijke gemiddelde van 0,79%. Deze daling van 13,4% heeft in een tijdsbestek van slechts zeven jaar plaatsgevonden en is daarmee vrij fors t.o.v. een landelijke daling van 2,25%. Aan de hand van deze cijfers kan geconcludeerd worden dat er in 2012, ten tijde van de economische crisis, landelijk sprake was van een groter aanbod op de woningmarkt dan in 2019. Holwerd scoort echter een stuk hoger dan het landelijk gemiddelde, terwijl in 2019 de percentages redelijk vergelijkbaar zijn. Dit doet vermoeden dat Holwerd aan Zee wel enige invloed heeft gehad op de huizenmarkt.

4.1 Eerste indrukken

In figuur 6 is te zien dat veel ondervraagden positief te spreken zijn over de ontwikkelingen omtrent het project. Met name de sfeer zou verbeterd zijn ten opzichte van de periode voordat er sprake was van het project. Maar veel respondenten geven ook aan dat zij zich meer verbonden voelen met het dorp, er trotser op zijn, en dat de plannen voor Holwerd het een leukere plek maken om te wonen. Sommigen van deze groep voelen zelfs minder behoefte om te verhuizen naar een andere plek.

Figuur 6: Verscheidene stellingen omtrent Holwerd aan Zee. Bron: auteur (2019).

Op de open vraag in de enquête werd voornamelijk positief gereageerd. Veel inwoners zijn benieuwd naar de komende ontwikkelingen en zien een mooie toekomst voor Holwerd en hun nakomelingen. Het merendeel is enthousiast over de dynamiek die in het dorp is ontstaan. Er is een positieve spanning van verwachtingen voelbaar, die voor veel reuring zorgt in het dorp. Veelal wordt genoemd dat men trots is op de initiatiefnemers omdat dit idee vanuit de samenleving is aangedragen. Tijdens de gesprekken die ontstaan bij het uitdelen van de enquêtes wordt meerdere malen genoemd dat dit hele idee juist daarom zo aanslaat onder de bewoners. Dit correspondeert met Krauss' zijn theorie (2005); een bottom-up beleid heeft vaak meer succes dan een top-down beleid.

Echter waren er ook tegengeluiden te horen. Zo leeft er met name onder boeren en landbezitters angst voor verzilting. Over wat de precieze gevolgen zullen zijn voor de regio, en in welke mate dit zal optreden is nog weinig bekend; de verzilting kan zowel toe- als afnemen. Er zijn echter al wel plannen om te experimenteren met zout-resistente aardappelsorten (Bouma, 2019). Tevens is er een noemenswaardig deel van de respondenten (licht) sceptisch over het project. *“Eerst zien, dan geloven”* is een veelgehoorde uitspraak.

Afgaande op bovenstaande indrukken en uitkomsten lijkt het erop dat het overgrote deel van de ondervraagden inderdaad een toename in sense of place ervaart. De grafieken in figuur 6 laten duidelijk zien dat bewoners zich meer verbonden voelen met Holwerd sinds de intrede van Holwerd aan Zee.

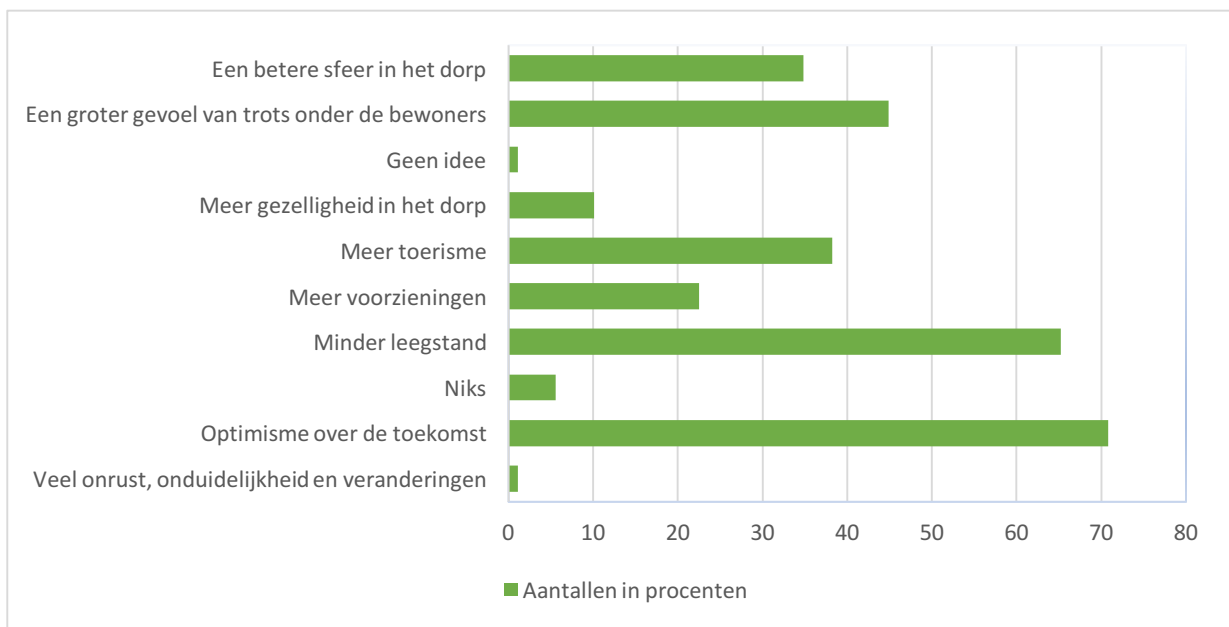
4.2 Bewustzijn bewoners

Gedurende deze paragraaf zal in worden gegaan op de eerste stelling: *‘inwoners zijn zich bewust van de optredende veranderingen, en zien met eigen ogen de ontwikkelingen in het dorp’*.

Hoewel er nog geen concrete en fysieke uitwerkingen omtrent het plan te zien zijn, zijn respondenten zich wel dermate bewust van (subtiële) veranderingen, zo ook respondent nr. 81:

[...] Wel mooi om te merken dat er al nieuwe voorzieningen zijn gekomen. Denk aan de fietsenverhuur en het multifunctioneel centrum”. (Respondent nr. 81).

Deze persoon is niet de enige: 59,6% van de ondervraagden zegt sinds de bekendmaking van de plannen een toename in voorzieningen te zien. Hetzelfde percentage heeft zelf, of kent iemand die plannen heeft gemaakt om in te spelen op Holwerd aan Zee. Denk hierbij aan een Bed & Breakfast, een winkel of een horecagelegenheid.

Figuur 7: Verscheidene stellingen wat het project Holwerd tot dusver gebracht heeft. Bron: auteur (2019).

Figuur 7 geeft een goede algemene indruk van de mate waarin de bewoners de veranderingen die spelen bewust meekrijgen. De respondent had de mogelijkheid meerdere antwoorden per vraag te geven. Daarbij was er de mogelijkheid om ‘niks’ in te vullen. Deze optie is echter zeer weinig gekozen waardoor het grootste gedeelte van de ondervraagden dus zeker het idee lijkt te hebben dat er veranderingen gaande zijn. ‘Optimisme over de toekomst’ en ‘minder leegstand’ springen er het meest uit. Met name een vermindering in leegstand is een verandering die ook echt meetbaar aan te tonen is. Zo stonden er vijf jaar geleden nog honderd huizen te koop in het dorp, terwijl dat er momenteel nog twaalf zijn (Van den Berg, 2019).

De plannen voor Holwerd brengen ook kansen voor potentieel toerisme. Verscheidene ondervraagden zien hierin kansen voor Holwerd. Enkel willen hier zelfs graag op inspelen:

“Enthousiast. Kan mij niet snel genoeg gerealiseerd worden. Hoopvol dat het dorp leefbaar blijft en niet langer krimpt. Het idee om zelf een b&b te starten en een supschool”. (Respondent nr. 22)

“It giet oan! Toekomst voor onze kinderen, eventuele kansen om iets in toerisme te doen.” (Respondent nr. 66)

Sommige bewoners kijken minder positief tegen het verwachte (massa)toerisme aan:

“Goed voor het toerisme, maar niet voor de bewoners zelf; aan Friesland moet je niet te veel veranderen”. (Respondent nr. 9).

“Bang voor grootschalige toeristische accommodatie (bijv. vakantiepark/hotel met luxe voorzieningen), en veel georganiseerd (decibellen)vertier (bijv. animatieteams, evenementen met geluidsinstallaties). Kernwaarden van de Waddenkust zijn rust, ruimte, stilte, duisternis 's nachts, kleinschaligheid, authenticiteit; die waarden zijn zeer zeldzaam geworden in NL. Mensen komen ervoor naar deze regio. Wie zichzelf niet kan bezighouden maar steeds 'vermaakt' wil worden, moet maar ergens anders z'n - al dan niet all-inclusive - vakantie boeken.” (Respondent nr. 60).

De meningen zijn dus verdeeld; niet alleen over het toerisme, maar over het gehele plan. Wel is het duidelijk dat de respondenten vrijwel allemaal veranderingen zien in het dorp; ontstaan door het project Holwerd aan Zee. Met de gegeven informatie van deze paragraaf kan de eerste hypothese: *‘Inwoners zijn zich bewust van de optredende veranderingen, en zien met eigen ogen de ontwikkelingen in het dorp’* bevestigd worden.

4.3 De invloed van het aantal jaren woonachtig in Holwerd op de op sense of place

Om erachter te komen of de variabele 'aantal jaren woonachtig in Holwerd' van invloed is op de verbondenheid die bewoners momenteel voelen met hun dorp, is een enkelvoudige lineaire regressie uitgevoerd. Hierbij is de momentele verbondenheid de afhankelijke variabele, en het aantal jaren woonachtig de onafhankelijke variabele. De hypothese die bij dit vraagstuk hoort is *'In de populatie is er geen verband tussen het aantal jaren dat een persoon in Holwerd woont en de mate van verbondenheid (sense of place) dat deze persoon ervaart'*.

Afhankelijke variabele	Model significantie
------------------------	---------------------

Verbondenheid momenteel	0,000
-------------------------	-------

Onafhankelijke variabele	N	R Square	B	Sig.
Jaren woonachtig in Holwerd	89	0,092	6,981 (Constant) 0,026	0,004

*Figuur 8: Significante uitkomst na het uitvoeren van een enkelvoudige lineaire regressie.
Bron: auteur (2019).*

Zoals te zien is in figuur 8 wordt slechts 9,2% van de totale variantie in de uitkomst verklaard door dit model. De uitkomst is echter wel significant met $p = 0,004$. Het aantal jaren dat een individu woonachtig is in Holwerd heeft dus een significant effect op de huidige verbondenheid met het dorp die door deze persoon ervaren wordt. Echter is hier sprake van een minimaal effect. De verbondenheid, die in een cijfer tussen 1-10 wordt aangeduid, neemt namelijk maar met 0,026 toe als het aantal jaren dat een persoon in Holwerd woont met 1 toeneemt. De sense of place die bewoners van Holwerd ervaren, wordt dus minimaal beïnvloedt door het aantal woonachtige jaren¹.

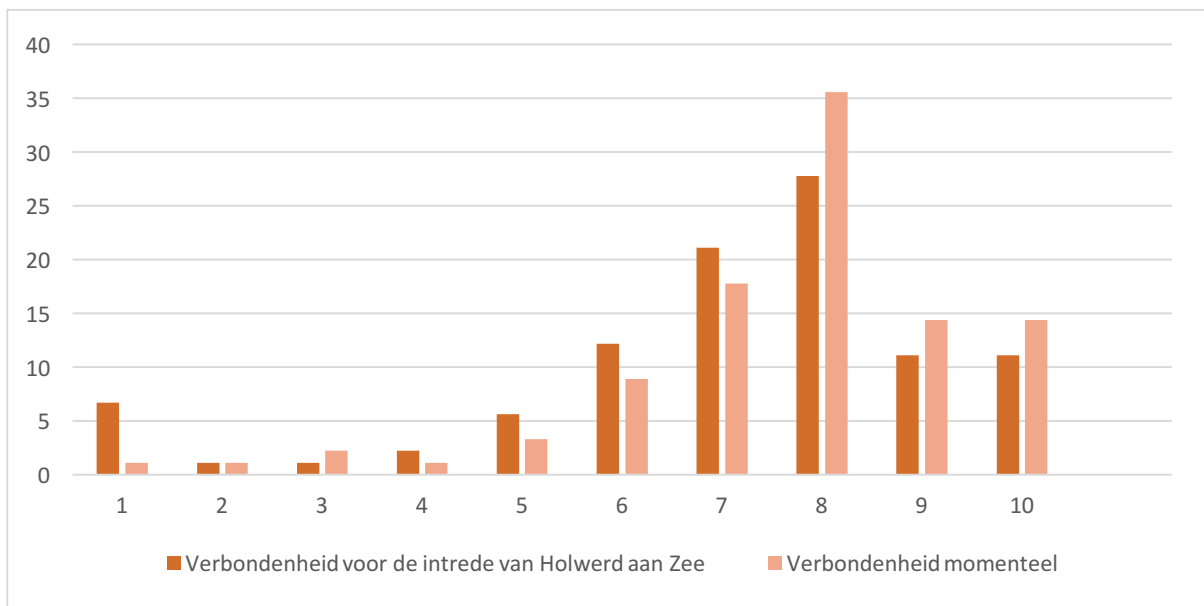
De tweede hypothese: *'er is een verband tussen het aantal jaren dat een inwoner in Holwerd woont en de intensiteit van de sense of place'*, is statistisch gezien waar. Maar omdat het effect niet zo groot is, zal deze uitslag niet zwaar meewegen in het beantwoorden van de hoofdvraag.

---

¹ Om te kijken of er meerdere variabelen van invloed zijn op het gevoel van verbondenheid, is er ook een meervoudige lineaire regressie uitgevoerd met als onafhankelijke variabelen 'leeftijd', 'geslacht' en 'opleidingsniveau'. Hier kwam echter geen significant resultaat uit. Zie bijlage 3 voor dit resultaat.

4.4 Een toename in gevoel van verbondenheid met het dorp

Figuur 9 laat zien dat er sprake is van een voorzichtige toename in de mate van verbondenheid na de intrede van de plannen voor Holwerd aan Zee. Gedurende de gesprekken die voortvloeiden tijdens het uitdelen van de enquêtes, gaven meerdere respondenten aan dat er sinds de intrede van het plan inderdaad sprake is van een soort reuring en dynamiek dat het dorp op meerdere vlakken goed doet. Samen met de kennisname van primaire bronnen was de verwachting daarom dus ook dat er een toename zou zijn in de verbondenheid die bewoners voelen met het dorp.

Figuur 9: Mate van gevoel van verbondenheid, weergeven in een schaalverdeling 1-10.

Bron: auteur (2019).

Dit vermoeden wordt bevestigd bij het uitvoeren van een t-toets voor gepaarde waarnemingen. De hypothese die hierbij opgesteld was luidt als volgt: *De verbondenheid die de bewoners van Holwerd voelen momenteel voelen met het dorp is gelijk aan het gevoel van verbondenheid voor de intrede van het plan Holwerd aan Zee.*

Variabelen	Mean	N
Verbondenheid_eerst	7,02	89
Verbondenheid_nu	7,67	89

Paired Samples Test	Sig. (2-tailed)
Verbondenheid_eerst – Verbondenheid_nu	0,000

Figuur 10: Significante uitkomst na het uitvoeren van een t-toets voor gepaarde waarnemingen.

Bron: auteur (2019).

In figuur 10 is te zien dat, voordat er sprake was van het project, de bewoners van Holwerd de verbondenheid die zij voelen met het dorp zouden becijferen met een 7,02. Momenteel waarderen zij deze met een 7,67. Dit verschil, $p = 0,000$, is significant en bovenstaande hypothese wordt dus verworpen. Er kan aangenomen worden dat er sprake is van een toename in verbondenheid met het dorp en dus een toename in sense of place. De derde hypothese: *'het project Holwerd aan Zee heeft tot dusver het gevoel van verbondenheid met het dorp die bewoners ervaren positief versterkt'* kan worden aangenomen.

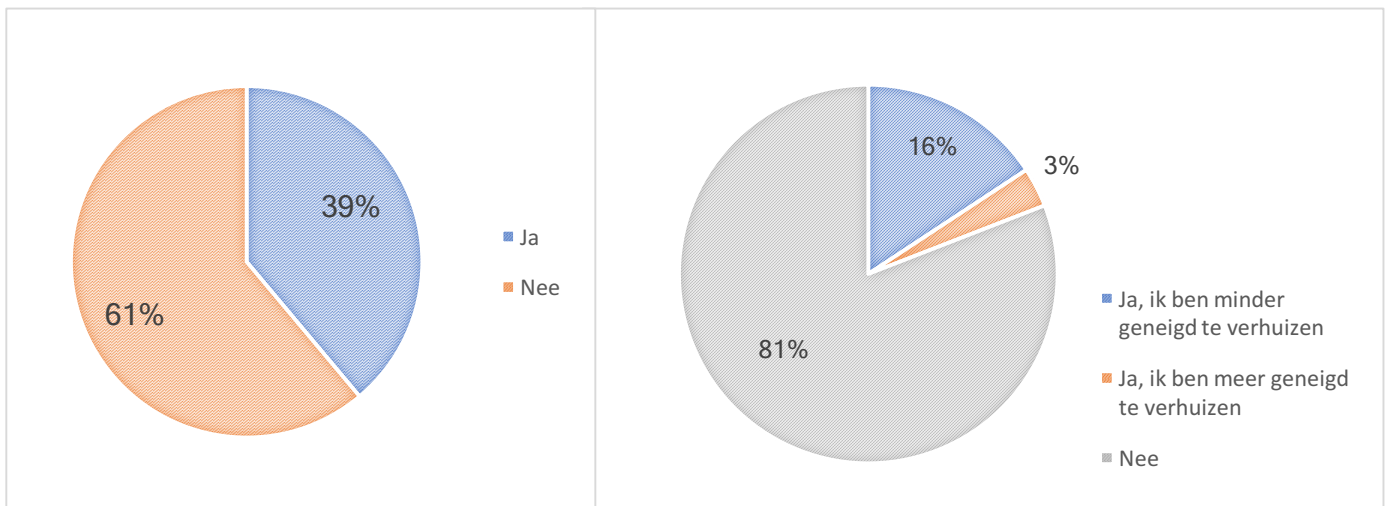
4.5 De invloed van Holwerd aan Zee op het verhuisgedrag

Er lijkt een verandering gaande te zijn omtrent het verhuisgedrag. Zoals beschreven in §2.4, is het woningaanbod drastisch geslonken. Een opvallende ontwikkeling is dat jongeren er steeds vaker voor kiezen om in Holwerd te blijven wonen. Zo zegt respondent nr. 39 het volgende: *"[...] weer toekomstperspectief voor de jeugd, die vrij massaal besloten heeft in hun geboortedorp te blijven wonen."*

Een groep twintigers uit het dorp is zelfs verantwoordelijk voor het opknappen van een groot deel van de huizen in het dorp (Miedema, 2018). Een reden voor deze ontwikkeling zou de aanleg van de Sintrale As zijn, een provinciale weg die de bereikbaarheid van noordoost Friesland heeft vergroot (Ibid). Of Holwerd aan Zee ook invloed heeft gehad op dit veranderende verhuisgedrag, bleek bij de volgende uitkomsten van de enquête:

Heeft u er ooit over nagedacht om uit Holwerd te verhuizen?

Zo ja, heeft het plan Holwerd aan Zee invloed gehad op deze gedachte?

Figuur 11: uitkomsten enquête verhuisgedachtes. Bron: auteur (2019).

Eerst werd gevraagd of inwoners ooit overwogen hadden om te verhuizen uit Holwerd. Slechts 39% van de 89 respondenten bevestigde dit. Van deze 35 respondenten geeft echter het overgrote deel, namelijk 81%, aan dat de plannen voor Holwerd aan Zee geen invloed op deze gedachte heeft gehad. De hypothese dat de plannen voor Holwerd aan Zee invloed hebben op de gedachtes van mensen om wel of niet te verhuizen kan niet hard worden gemaakt, en wordt daarom niet aangenomen.

5. Conclusie

Het doel van dit onderzoek is om antwoord te geven op de vraag: 'In hoeverre heeft het project Holwerd aan Zee de 'sense of place' die bewoners van het dorp Holwerd ervaren beïnvloedt?' Hiervoor is een grotendeels kwantitatief onderzoek uitgevoerd met daarin een open vraag als kwalitatieve toevoeging. Omdat sense of place een lastig te meten begrip is, is er zoals eerder vermeld, voor gekozen om de onderzoeksvraag te beantwoorden op basis van de uitkomsten van de hypothesen die in hoofdstuk 4 zijn besproken.

Zoals de eerste hypothese luidde, zijn bewoners zich inderdaad bewust van de optredende veranderingen de afgelopen jaren. De voornaamste zaken die ze opvallen, zijn een toename in voorzieningen, een afname in het aantal huizen dat te koop staat en een verbeterde sfeer in het dorp. Deze ontwikkelingen brengen meer leven en dynamiek in het straatbeeld. Dit correspondeert met de theorie van Loureiro (2014) dat het gevoel van sense of place kan worden versterkt door positieve emoties, zoals reuring en opwinding. Inwoners voelen zich meer verbonden met het dorp dan eerst en zijn trots op Holwerd. Hierbij wordt de theorie van Kaal (2011) bevestigd dat het gevoel van gemeenschapszin van groot belang is voor rurale (krimp)gebieden.

Veel respondenten noemden dat zij weer een toekomst zien voor Holwerd. Naar verwachting heeft dit het gevoel van sense of place ook versterkt, aangezien sense of place een proces is dat ook toekomstgericht kan zijn (Jaspers, 2012). Daarnaast bleek uit ook uit de t-toets voor gepaarde waarnemingen dat inwoners gemiddeld hun verbondenheid met Holwerd met ruim 0,6 hoger becijferen dan de waardering voor de intrede van de plannen voor Holwerd aan Zee.

Het aantal jaren dat een individu in Holwerd woont, is enigszins van invloed op het gevoel van verbondenheid. Dit correspondeert met de theorie van Hay (1998) dat de kans groter is dat iemand een sterke sense of place met een gebied ervaart als deze persoon in de desbetreffende plaats is opgegroeid of er al jaren woont. Wel is er slechts sprake van minimale invloed op het toegenomen gevoel van verbondenheid: uit enkelvoudige lineaire regressie bleek dat de waardering jaarlijks slechts met 0,026 toeneemt.

Het vermoeden dat Holwerd aan Zee invloed heeft op het veranderende huisgedrag is niet bewezen. Het overgrote merendeel van 81% van de 35 respondenten die ooit overwogen hebben om te verhuizen geeft aan dat de plannen niet van invloed zijn geweest op de gedachte om te vertrekken. Er is geen aantoonbaar verband tussen de plannen voor Holwerd aan Zee en een afname in leegstaande huizen.

Drie van de vier hypothesen zijn op basis van primair onderzoek en literatuuronderzoek bevestigd. Op basis van de uitkomsten kan geconcludeerd worden dat er dankzij de plannen voor Holwerd aan Zee inderdaad een toename is te zien in de verbondenheid die bewoners voelen met het dorp; de zogenoemde sense of place. De afgelopen jaren is slapende dorp flink wakker geschud; de opgewonden sfeer en hooggespannen verwachtingen waren goed voelbaar gedurende de onderzoeksperiode. Mensen zijn ermee bezig; het is een veelbesproken onderwerp waarover ieder zijn mening inmiddels gevormd heeft. Er wordt verschillend over gedacht; soms licht sceptisch, maar overwegend positief. En hoewel er nog geen fysieke uitwerkingen van het plan zijn, zien bewoners de veranderingen in hun dorp. Deze positieve veranderingen zorgen voor een toename in verbondenheid, en dus in sense of place: *de mate van verbondenheid dat een individu ervaart met een bepaalde omgeving.*

5.1 Reflectie

Het is lastig te beantwoorden in hoeverre Holwerd aan Zee heeft gezorgd voor een toename in sense of place. Een exact, afgebakend antwoord is dan ook niet gegeven in de conclusie. Holwerd aan Zee zal waarschijnlijk een flinke vinger in de pap hebben qua opleving van de sfeer en de verbeterde huizenmarkt. Maar waarschijnlijk zijn er ook andere factoren betrokken bij deze ontwikkelingen. Zo zou het goed kunnen dat bijvoorbeeld de economische crisis ook een belangrijke rol in dit verhaal heeft gespeeld. Zoals eerder beschreven, lopen de plannen voor Holwerd aan Zee deels synchroon met de economische crisis. Dit zou ook een verklaring kunnen zijn voor een afname in leegstaande huizen, evenals de komst van de Sintrale As in 2016. Dit zou een mooie casus kunnen zijn voor een vervolgonderzoek.

Deze laatste twee ontwikkelingen zijn niet in acht genomen in dit onderzoek. Omdat sense of place een lastig te meten begrip is, is ervoor gekozen om het antwoord op de onderzoeksvraag te beantwoorden met behulp van 4 deelhypothesen. Met de uitkomsten die hieruit voortvloeiden, was het mogelijk om te kunnen concluderen of er sprake is van een toename in sense of place na de bekendmaking van de plannen. Zoals hierboven genoemd zullen er waarschijnlijk nog veel meer factoren verantwoordelijk zijn voor het toenemen van de sense of place, die niet in dit onderzoek zijn meegenomen. Dit was niet mogelijk gezien het woordenlimiet en de gegeven tijd. Er is dus kans dat het onderzoek niet volledig is. Eventueel vervolgonderzoek zou kunnen uitwijzen of er meer factoren verantwoordelijk zijn voor een toename in sense of place onder bewoners van Holwerd.

6. Literatuurlijst

- Altman, I. & Low, S. (1992). *Place Attachment*. New York: Plenum Press.
- Berg, J. van den (2019). Reportage gewilde dijkdoorbraak: Holwerd lonkt naar de zee. *De Volkskrant*, 16-02-2019.
- Bouma, J. (2019). 'Droomproject' moet het Friese Holwerd weer tot leven wekken. *Trouw*, 02-02-2019.
- Beidler, K.J. & Morrison, J.M. (2015). Sense of place: inquiry and application. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 9, 205-215.
- CBS (2011). Gemeente Op Maat: Dongeradeel. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- CBS (2014). Woningvoorraad naar eigendom; regio, 2006-2012. Den Haag: Centraal bureau voor de Statistiek (CBS).
- CBS (2018). Kerncijfers wijken en buurten 2018. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- CBS (2019a). Woningvoorraad – Buurten, 2012. Den Haag: CBS in uw buurt (CBS).
- CBS (2019b). Voorraad woningen en niet-woningen; mutaties, gebruiksfunctie, regio. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- Cörvers, F. (2014). *Krimpen zonder kramp: Over demografische transitie en regionale arbeidsmarkten*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt | ROA
- Dijk, M. van (2016). *Luchtfotografie – Holwerd (Holwert)*. Geraadpleegd op 23-05-2019 via <https://meindertvandijk.photoshelter.com/gallery/Luchtfotografie-Holwert-Holwert/G0000jFq8tQR7lBs/C0000BPw0LVHe4ko>.
- DLG (2015). *Programma Naar een Rijke Waddenzee: Haalbaarheidsonderzoek Holwerd aan Zee*. Groningen: Dienst Landelijk Gebied (DLG).
- Dwyer, S. & Buckle, J. (2009). The space between on being an inser-outsider in qualitative research. *International Journal of Qualitative methods*, 8(1), 54-63.
- Eisenhauer, B.W., Krannich, R.S. & Blahna D.J. (2000). Attachments to special places on public lands: an analysis of activities, reasons for attachments, and community connections. *Society & Natural Resources*, 13, 421-441.
- Freriks, K. (2016). Denk die dijk eens weg. *NRC Handelsblad*, 16-07-2016.

Funda (2019). *Koopwoningen Holwerd – Huizen te koop in Holwerd*. Geraadpleegd op 10-04-2019 via <https://www.funda.nl/koop/holwerd/sorteer-datum-af/>.

Gieling, J. Vermeij, L. & Haartsen, T. (2017). Beyond the Local-newcomer Divide: Village Attachment in the Era of Mobilities. *Journal of Rural Studies*, 55, 237- 247.

Hay, R. (1998). Sense of place in developmental context. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 5-29.

Huizenzoeker (2019a). *Woningmarktcijfers Februari 2012*. Geraadpleegd op 06-07-2019 via <https://www.huizenzoeker.nl/woningmarkt/download/woningmarkt-februari-2012.pdf>.

Huizenzoeker (2019b). *Woningmarktcijfers April 2019*. Geraadpleegd op 06-07-2019 via <https://www.huizenzoeker.nl/woningmarkt/download/woningmarkt-april-2019.pdf>.

Holwerd aan Zee (2019). *Het Project: Holwerd aan Zee*. Geraadpleegd op 08-03-2019 via <https://www.holwerdaanze.nl/over-haz/project/>. Holwerd: Projectbureau Holwerd aan Zee.

Jackson, J.B. (1994). *A sense of place, a sense of time*. New Haven, CT: Yale University Press.

Jacobs, M.H. (2006). The production of mindscapes: a comprehensive theory of landscape experience. Dissertation paper. Wageningen: Wageningen University.

Jaspers, M. (2012). Sense of place in practise, investigating the potential of place meanings in a participatory process. Student thesis report. Wageningen: Wageningen University.

Jorgensen, B.S. & Stedman, R.C. (2006). A comparative analysis of predictors of sense of place dimensinos: Attachment to, dependence on, and identification with lakeshore properties. *Journal of Environmental Management*, 79, 316-327.

Kaal, H. (2011). A conceptual history of livability. *City*, 15(5), 532-547.

Koontz, T.M. & Newig, J. (2014). From Planning to Implementation: Top-Down and Bottom-Up Approaches for Collaborative Watershed Management. *The Policy Studies Journal*, 42(3), 1-27.

Krauss, W. (2005). The natural and cultural landscape heritage of Northern Friesland. *International Journal of Heritage Studies*, 11(1), 39-52.

Leidelmeijer, K., Marlet, G. & Iersel, J. van (2008). *De Leefbaarometer; Leefbaarheid in Nederlandse Wijken en Buurten Gemeten en Vergeleken*; Rapportage Instrumentenontwikkeling (Amsterdam & Utrecht: RIGO Report 95640).

Lin, C. & Lockwood, M. (2014). Assessing sense of place in natural settings: a mixed-method approach. *Journal of Environmental Planning and Management*, 57(10), 1441-1464.

Manzo, L.C. (2003). Beyond house and haven: Toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23(1), 47-61.

McLafferty, S.L. (2010). *Conducting Questionnaire Surveys*. In N. Clifford, S. French & G.

Miedema, S. (2015). Hoe krimpdorp Holwerd de weg omhoog vond. *Friesch Dagblad*, 25-08-2018.

Pacione, M. (1990). Urban livability; a review. *Urban geography*, 11(1), 1-30.

Rijksoverheid (2019a). *Bevolkingskrimp: Krimpgebieden en anticipeergebieden*. Geraadpleegd op 01-03-2019 via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingskrimp/krimpgebieden-en-anticipeergebieden>. Den Haag: Rijksoverheid.

Rijksoverheid (2019b). *Bevolkingskrimp: Oorzaken en gevolgen bevolkingskrimp*. Geraadpleegd op 01-03-2019 via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingskrimp/oorzaken-en-gevolgen-bevolkingskrimp>. Den Haag: Rijksoverheid.

Rijksoverheid (2019c). *Holwerd aan Zee: MIRT Overzicht*. Geraadpleegd op 01-03-2019 via <https://www.mirtoverzicht.nl/projecten/holwerd-aan-zee>. Den Haag: Rijksoverheid.

Rijnks, R.H. & Strijker, D. (2013). Spatial effects on the image and identity of a rural area. *Journal of Environmental psychology*, 36, 103-111.

Schijndel, S. van & Rutherglen, M. (2010). Aanvalsplan krimp. Holwerd. Rapport. Rotterdam: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV).

Scholl, N. & Olivier, L. (2014). *De Essentie van Kwalitatief Marktonderzoek*. Geraadpleegd op 01-03-2019 via https://moa04.artoo.nl/clou-moaweb-images/images/bestanden/pdf/Studenteninformatie/SCHOLL_OLIVIER_De_essentie_van_kwalitatief_onderzoek_versie4.pdf. Amsterdam: MOA, Expertise Center voor Marketing-insights, Onderzoek & Analytics.

SER (2010). *Het Noorden geeft geen krimp. Advies SER Noord-Nederland*. Geraadpleegd op 28-02-2019 via <https://www2.zorgpleinnoord.nl/media/archives/arbeidsmarkt-ser-noord-nederland-advies-krimp-2010.pdf>.

Shamai, S. (1991). Sense of place: an empirical measurement. *Geoforum*, 22, 347-358.

Sitalsing, K. (2015). Midweekje Holwerd aan Zee. *Trouw*, 20-02-2015.

Warringa, G., Korteland, M. & Koopman, M. (2018). *MKBA Holwerd aan Zee. De welvaartseffecten van Holwerd aan Zee op de regio Noordoost-Fryslân*. Rapport 7.P87. Delft: CE Delft.

2doc (2019). *Holwerd aan Zee*. Geraadpleegd op 09-05-2019 via <https://www.2doc.nl/documentaires/series/2doc/2019/april/holwerd-aan-zee.html>.

7. Bijlages

8.1 Enquête sense of place & Holwerd aan Zee

Beste respondent(e),

Voor mijn bachelorscriptie aan de Rijksuniversiteit van Groningen zal worden onderzocht of Holwerd aan Zee ook invloed heeft gehad op de band die bewoners met het dorp voelen, de zogenoemde *sense of place*. Tijdens deze enquête zullen u daarom 18 vragen worden gesteld over uw relatie met het dorp Holwerd en het project Holwerd aan Zee. Het invullen zal ongeveer 2 tot 5 minuten duren. Uw gegevens blijven anoniem en worden alleen voor dit onderzoek gebruikt.

1. Hoeveel jaren woont u al in Holwerd?

2. Wat is uw geslacht?

Man

Vrouw

3. Wat is uw leeftijd?

4. Wat is uw huidige of hoogst genoten opleidingsniveau?

Basisonderwijs

Voortgezet onderwijs

MBO

HBO

WO

5. Heeft u er ooit over nagedacht om uit Holwerd te verhuizen?

Ja

Nee

6. Zo ja, heeft het plan Holwerd aan Zee invloed gehad op deze gedachte?

Ja, ik ben **minder** geneigd om te verhuizen

Ja, ik ben **meer** geneigd te verhuizen

Nee

7. Hebben de plannen voor Holwerd aan Zee naar uw idee gezorgd voor een toename in het aantal voorzieningen?

Ja

Nee

8. Staan er volgens u minder huizen te koop in uw straat/wijk dan 10 jaar geleden?
- Ja
  - Nee
  - Weet ik niet
9. Wat waren of zouden redenen voor u kunnen zijn om uit Holwerd te vertrekken? (Meerdere opties mogelijk):
- Werk
  - Opleiding
  - Kleiner willen wonen
  - Groter willen wonen
  - Gebrek aan voorzieningen (dagelijkse en/of wekelijkse voorzieningen zoals een school en supermarkt)
  - Familie/vrienden/kennissen die ook verhuizen
  - Gebrek aan sfeer in het dorp
  - Gebrek aan levendigheid in het dorp
  - Relatief weinig jonge mensen
  - De plannen van de werkgroep Holwerd aan Zee voor Holwerd
  - Anders, namelijk:
-

10. Wat voor sociale contacten en/of familieleden heeft u in Holwerd? Kruis aan wat voor u van toepassing is:
- Grootouders
  - Ouders
  - Broers en/of zussen
  - Kinderen
  - Vrienden
  - Kennissen
  - Collega's/klasgenoten
  - Overige familie
  - Overig
  - Geen
  - Anders, namelijk:
-

11. Ik heb zelf – of ik ken iemand die plannen heeft gemaakt om in te spelen op Holwerd aan Zee:
- Ja
  - Nee

12. Kunt u met een cijfer van 1 tot 10 aangeven hoe belangrijk u de aanwezigheid van (dagelijkse) voorzieningen in Holwerd vindt? (Supermarkt, school, restaurants, café etc.)

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Zeer onbelangrijk

Heel belangrijk

13. Geef aan in hoeverre u het met de volgende stellingen eens bent:

Holwerd aan Zee heeft een positieve invloed op de sfeer in Holwerd

Zeer oneens   Oneens   Neutraal   Eens   Zeer eens

Door het project Holwerd aan Zee voel ik me meer verbonden met het dorp

Zeer oneens   Oneens   Neutraal   Eens   Zeer eens

Door het project Holwerd aan Zee ben ik trotser op mijn dorp

Zeer oneens   Oneens   Neutraal   Eens   Zeer eens

Holwerd aan Zee maakt Holwerd een leukere plek om te wonen

Zeer oneens   Oneens   Neutraal   Eens   Zeer eens

Door het plan Holwerd aan Zee voel ik minder de behoefte om te verhuizen naar een andere plek

Zeer oneens   Oneens   Neutraal   Eens   Zeer eens

Ik voel mij een echte 'Holwerter'

Zeer oneens   Oneens   Neutraal   Eens   Zeer eens

Ik voel mij thuis in Holwerd

Zeer oneens   Oneens   Neutraal   Eens   Zeer eens

14. Geef op een schaal van 1 tot 10 aan hoezeer u zich verbonden voelde met het dorp Holwerd voordat er sprake was van Holwerd aan Zee (1 = niet verbonden, 10 = zeer verbonden):

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Niet verbonden

Zeer verbonden

15. Geef op een schaal van 1 tot 10 aan hoezeer u zich momenteel verbonden voelt met het dorp Holwerd (1 = niet verbonden, 10 = zeer verbonden):

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Niet verbonden

Zeer verbonden

16. In hoeverre bent u betrokken bij de plannen voor Holwerd aan Zee? Kruis aan wat voor u van toepassing is:

- Een of meerdere informatieavond(en) bezocht
- Ik volg het plan (actief) via sociale media
- Ik volg het plan (actief) via de krant/nieuwsbladen
- Ik onderneem zelf (denk aan B&B, vakantiehuisje, etc.)
- Ik ben niet (echt) betrokken
- Anders, namelijk:

---

17. Wat heeft Holwerd aan Zee volgens u het dorp tot dusver gebracht? Meerdere antwoorden mogelijk:

- Een betere sfeer in het dorp
- Meer voorzieningen
- Een groter gevoel van trots onder de bewoners
- Meer gezelligheid in het dorp
- Minder leegstand
- Meer toerisme
- Optimisme over de toekomst
- Niks
- Anders, namelijk:

---

18. Kunt u drie emoties/gedachtes opschrijven die u voelt als u aan Holwerd aan Zee denkt?

Einde vragenlijst. Hartelijk dank voor het invullen!

8.2 Output SPSS Enkelvoudige Lineaire Regressie

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,304 ^a	,092	,082	1,714

a. Predictors: (Constant), Jaren_woonachtig

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	26,023	1	26,023	8,860	,004 ^b
	Residual	255,527	87	2,937		
	Total	281,551	88			

a. Dependent Variable: Verbondenheid_nu

b. Predictors: (Constant), Jaren_woonachtig

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	6,981	,295		23,627	,000
	Jaren_woonachtig	,026	,009	,304	2,977	,004

a. Dependent Variable: Verbondenheid_nu

8.3 Output SPSS Meervoudige Lineaire Regressie

Om erachter te komen of er meerdere variabelen invloed hebben op de verbondenheid die bewoners momenteel voelen met hun dorp, is een meervoudige lineaire regressie uitgevoerd. Hierbij is de momentele verbondenheid de afhankelijke variabele, en is er sprake van vier onafhankelijke variabelen: het aantal jaren woonachtig, geslacht, opleidingsniveau en leeftijd. De hypothese die bij dit vraagstuk hoort is 'In de populatie is er geen verband tussen Verbondenheid_nu enerzijds, en Leeftijd, Jaren_Woonachtig, Geslacht en Opleidingsniveau anderzijds'.

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,282 ^a	,079	,031	1,687

a. Predictors: (Constant), Leeftijd, Jaren_woonachtig, Geslacht, Opleidingsniveau

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	18,867	4	4,717	1,657	,169 ^b
	Residual	219,181	77	2,847		
	Total	238,049	81			

a. Dependent Variable: Verbondenheid_nu

b. Predictors: (Constant), Leeftijd, Jaren_woonachtig, Geslacht, Opleidingsniveau

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	6,919	1,632		4,240	,000
	Jaren_woonachtig	,022	,010	,254	2,186	,032
	Geslacht	,380	,395	,110	,962	,339
	Opleidingsniveau	-,088	,343	-,030	-,258	,797
	Leeftijd	,001	,014	,007	,059	,953

a. Dependent Variable: Verbondenheid_nu

Uitkomst

Het eerste dat opvalt, is dat het gehele model niet significant is met $p = 0,169$. Van de onafhankelijke variabelen is 'het aantal jaren dat een individu woonachtig is in Holwerd' de enige met een significant effect op 'de huidige verbondenheid met het dorp' die door deze persoon ervaren wordt. Geslacht, opleidingsniveau en leeftijd hebben alle drie geen significant effect op het gevoel van verbondenheid.

8.4 Output SPSS t-toets voor gepaarde waarnemingen

Paired Samples Statistics

		Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Pair 1	Verbondenheid_eerst	7,02	89	2,286	,242
	Verbondenheid_nu	7,67	89	1,789	,190

Paired Samples Correlations

		N	Correlation	Sig.
Pair 1	Verbondenheid_eerst & Verbondenheid_nu	89	,788	,000

Paired Samples Test

		Paired Differences					t	df	Sig. (2-tailed)
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference				
					Lower	Upper			
Pair 1	Verbondenheid_eerst - Verbondenheid_nu	-,652	1,407	,149	-,948	-,355	-4,370	88	,000